

IN MEMORIAM GÖNCZ ÁRPÁD

Kende Péter

A köztársaság rendje

Az alábbi fejtegetés előadásként hangzott el a Göncz Árpád Alapítvány által szeptember 28-án a budapesti Francia Intézetben megrendezett konferencián, amely a Göncz elnöki éveit jellemző politikai viszonyokról szólt. Ez a – részben a korszak szereplőit is megszólaltató – szimpózium alig tíz nappal előzte meg Göncz Árpád halálát, tehát jellege szerint még egy élő korábbi elnök előtti tiszteletadás volt. Az alább olvasható szöveg volt e konferencia bevezető előadása.

I. Az 1989-ben kialakult történelmi pillanat

Ha az új magyar demokrácia kialakulásának éveit nagy vonalakban próbáljuk jellemezni, három pontra kell szorítkoznunk, amelyek közül az első, hogy az adott pillanatban már nem – helyesebben *alig* – kellett a szovjet főhatalom szempontjaira tekintettel lenni. Másodsor: megnyílt az út (inkább, mint 1945-ben vagy 1956-ban) egy *nyugati típusú* demokrácia bevezetésére. Harmadsor: ezt a felfogást az akkoriban életre kelő ellenzéki mozgalmakon (MDF, SZDSZ, Fidesz) túl az addigi állampárt reformbeállítottságú vezetői is osztották, vagy legalábbis elfogadták.

Voltak persze különbségek is. Miközben az MSZMP reformerei többnyire opportunizmusból tódultak át – a szociáldemokrácia kiskapuján át – a nyugati demokrácia számszázalékos híveinek táborába, addig a népnemzeti táborban jelentős részt Antall József váratlan fel-tűnésének és fővezérré emelésének

köszönhető, hogy a harmadik út elfelejtődött, és az MDF kereszténydemokrata szellemiségre hangolódott át. Minthogy az SZDSZ, a Fidesz és a két ébredező „történelmi párt” (az FKGP és a KDNP) már eleve a szabadságelvű nyugati modell hívének számított, a továbbiakban nem volt akadály annak, hogy az 1990-es választásokból sikerrel kikerülő pártok között lényegében teljes konszenzus alakuljon ki a demokrácia intézményrendszerét és irányát illetően.

De mind a kormányerők, mind az ellenzékiek körében nagy bizonytalanságok voltak ama kulcskérdésben, hogy mi várható a jövőtől. Az MSZMP döntési helyzetben lévő fontosabb vezetőinek többsége még 1989 őszén is abban a hitben élt, hogy a kilátásba helyezett szabad választáson a szavazók nagyobb része a fennálló rendszer kontinuitása mellett lesz, s csak egy kisebb része fog az ellenzéki pártokra voksolni. Ez volt, legalábbis számukra, a dolgok alakulásának várható iránya.

Egészen másfajta illúziók vezették azokat az ellenzékieket, akik 1988-ban önálló pártalakításba fogtak, 1989 tavaszán pedig az ellenzéki kerekasztal keretében próbáltak összehangolódni, illetve közös platformra lépni a hatalom képviselőivel szemben. Felfogásuk szerint Magyarország megérett a változásokra, mert (itt nem részletezhető, de közismert okokból) a társadalom úgyszólván minden rétege kiábrándult a szocialistának nevezett rendszerből, és nagy többségében valami mást szeretett volna. Óvatosan fogalmazok, mert csak azt a kiindulópontot akarom itt megvilágítani, amelyről az ellenzékiesség elindult, s amelynek alapja a mind szélesebb körben érzékelhető elégedetlenség volt. (Az illúziók a *folytatáshoz* fűződtek.) Az ellenzéki csoportok körében meglehetősen széles körű egyetértés volt arra vonatkozóan, hogy minek kell *véget vetni* – ha arról nem is, hogy mit kell *létrehozni*. De talán még ez utóbbi pontot illetően is volt valamiféle konszenzus. A rendszerváltó irányzatok szervezőit és szellemi vezetőit ugyanis kezdeményezéseik első sikerei arról győzték meg, hogy eljött egy *demokratikus* fordulat ideje, mert hiszen az országban láthatóan „mindenki demokrácia után áhítozik”. Adottnak vették, hogy aki a kommunista diktatúrát elveti, az – így vagy úgy – demokráciát szeretne. Ezt evidenciának tartani annál is kézenfekvőbb volt, mert a kommunizmussal szemben álló világ – annak legalábbis a Magyarország felől látható része – „demokratikus” volt. Mégpedig a szónak abban az értelmében, amely Nyugat-Európában és Amerikában az Atlanti Charta meghirdetése óta uralkodóvá vált. Az álta-

lános emberi jogok, csakúgy mint a vallási és etnikai kisebbségeket „megillető jogok”, a fenti értelemben vett demokráciának voltak „természetes” tartozékai. Az a lehetséges képlet, hogy valaki kommunistaellenes és mégsem demokrata, a Magyarországon akkoriban bimbózni kezdő ellenzéki irányzatok egyikében sem merült fel. Vagy ha mégis, akkor nemigen illett beszélni róla.

Egy harmadik illúzió a kívánatos változások hatalomtechnikai lebonyolításával volt kapcsolatos. Mint tudjuk, minden létező nyugati típusú demokrácia: *többpártrendszer*; egyrészt abban az értelemben, hogy a közakarat a pártok keretében formálódik, másrészt azzal, hogy pártok révén kínál terepet a versengő politikai ambícióknak és ültet hatalomba (vagy vált le onnan) állampolitikára szerveződő civil erőket. Pártok nélkül nincsen demokratikus rendszer sem parlamentáris, sem prezidenciális formában. Az akkori magyar helyzetben azonban mind a demokrata fórum, mind a későbbi SZDSZ csak 1989 tavaszán jutott arra az elhatározásra, hogy „pártként” jelentkezzen. Az úgynevezett történelmi pártok (FKGP, SZDP) is ekkor csatlakoztak sietve a meginduló pártmozgáshoz, amelyet azonban a legfontosabb rendszerváltó irányzatok továbbra is eléggé *szégyenkezve* folytattak. Az MDF-ben még mindig uralkodó volt az a nézet, hogy nem „párt” kell, hanem „mozgalom”, s az SZDSZ is különféle fedőnevek alá rejtegette tényleges vezetői testületeit, mintha maga előtt is titkolni akarta volna, hogy demokráciában is vannak hierarchiák. Jellemző egyébként, hogy a megalakuló SZDSZ-nek Kis János sze-

mélyében olyan vezére volt, aki nem vállalt politikai szerepet, s az első szabad választáson még képviselőnek sem jelöltette magát. A Fidesz is csak mellékesen és csak később nevezte el magát „polgári pártnak”, s mind indulásakor, mind 2002-es választási veresége után inkább a mozgalmi formákat szorgalmazta (miközben vezető magja nagyon is kitanulta, hogy miként kell egy elitpártnak viselkednie).

Az 1989-es rendszerváltó pártok attitűdjében föltehetően a magyar társadalom régóta megfigyelhető pártellenessége tükröződött. De nem lehet kizárni egy ennél rejtettebb összefüggést a marxista ideológia máig élő maradványaival sem (aminek egyik népiesen kifordított verziója szerint „most azért rossz nekünk, mert egy párt helyett több párt van”). Mindezekben már csak azért is érdemes egy kissé eltűnődni, mert azóta még világosabb lett, hogy aki e hazában „a nemzet” képviselőjére pályázik, előbb-utóbb egyetlen gyűjtőpártba próbálja gyömöszölni a *teljes* politikai közösséget.

Itt tulajdonképpen avval a politikai alapkérdéssel állunk szemben, hogy *mi tarthat össze egy társadalmat*. A harmadik Magyar Köztársaság alapítóit ez a kérdés szemmel láthatóan nem foglalkoztatta. Egy részüket azért nem, mert meg voltak győződve arról, hogy az igazi – mármint a nyugati értelemben vett – demokrácia jobb összetartó erő, mint a kommunista diktatúra. Egy másik részüket pedig azért nem, mert úgy gondolták, hogy az igazi összetartó erő: „a nemzet”. Ez a hit az MDF-ről átszállt a nemzeti érzékenységet fölvenni készülő Fideszre, sőt újabban – „nemzeti egyetér-

tés” címén – már-már *ideológia-ként* szeretne jelentkezni. Kérdéses azonban, hogy e szólam mögött van-e ideológia a szó erős értelmében.

II. A harmadik Magyar Köztársaság intézményes struktúrája

Az első, amiről itt szólni kell, az a történelmi furcsaság, hogy egy lényege szerint forradalmi helyzetben minden változás az addig érvényes törvények kontinuitása jegyében ment végbe (legalábbis látszólag). A valóságban persze az történt, hogy a fennálló intézmények merőben új tartalmat nyertek. Vonatkozik ez az Országgyűlésre mint a nemzeti szuverenitás birtoklójára és megtestesítőjére csakúgy, mint annak megválasztási módjára vagy mint a bíraskodási szervek és testületek önállóságára, továbbá (és nem utolsósorban) a gazdálkodási egységek működési rendjére.

Lássuk hát a létrejött intézményrendszer fő vonalait. A harmadik Magyar Köztársaság *szándéka szerint* tiszta parlamentáris rendszer, amelyben a végrehajtó hatalom egyértelműen az (egykamrás) parlament által megválasztott s annak felelős kormány kezében van. Mint az európai demokráciák túlnyomó többségében, a végrehajtó hatalom Magyarországon is *pártmegalapozott* abban az értelemben, hogy egy olyan parlamenti többségre támaszkodik, amelynek egyszersmind a *törvényhozásban* is meghatározó szerepe van. A törvényhozásnak és a kormány megválasztásának (illetve potenciális leváltójának) ez a szerve természetesen többpárti, méghozzá nemcsak névlegesen (mint 1947 és 1949 között), hanem ténylegesen, abban

a fontos értelemben, hogy nincsen benne „vezető párt”. Azt azonban az új rendszer létrehozói – az ún. Nemzeti Kerekasztal 1989 nyarán lezajlott tárgyalásai során – fontosnak tartották, hogy a többpárti szabad választásokból ne csak többé-kevésbé arányos népképviselő, hanem cselekvőképes többség is kikerekedjen, ezért aztán kigondoltak egy roppantul rafinált (állítólag a német modellt követő, de annál jóval komplikáltabb) választási törvényt, amely az arányossági és a többségi mandátumelosztást kombinálva kormányzóképes többséget (is) eredményez. Feltéve persze, hogy a szavazatok szerint elsőnek bizonyuló párt számottevően erősebb, mint a második, illetve hogy nem képzelhető el olyan koalíció a második, a harmadik és esetleg még egy x-edik befutó párt között, amely erősebb, mint az első s annak lehetséges szövetségesei. Akármilyen volt is az 1989-ben, a „Nemzeti Kerekasztal” által elfogadott, majd az utolsó MSZMP-kormány vezetői által a régi rendszer szerint működő utolsó „parlamenttel” is megszavaztatott választási rendszer, a tény az, hogy az 1990 tavaszán megtartott első szabad választáson *működőképes kormánytöbbség* jött létre az Antall József vezette MDF körül. (Igaz, hogy egy olyan, konzervatív irányzatú koalíció révén, amelynek egyik fontos eleme, a kisgazdapárt, sok bajt kevert, és sok rossz döntést erőszakolt ki). Konferenciánk témája szempontjából viszont az az MDF–SZDSZ-megállapodás érdemel említést, amely – annak fejében, hogy a második legerősebb pártnak bizonyult SZDSZ hozzájárul az addig érvényes, kétharmados parlamenti többséget követelő törvények számának jelentős

csökkentéséhez – úgy rendelkezett, hogy miközben a kormányalakítás joga az első legerősebb pártot illeti meg (vagyis Antallékat), a köztársasági elnök az SZDSZ-ből, azaz a második legerősebb pártból fog kikerülni. A később (mindig rosszalóan) „paktumként” emlegetett megállapodás egyik fél számára sem volt áldozat, amennyiben a régi rendtől megörökölt kétharmados szabályok mindenképp javításra szorultak, ami pedig a jövő elnök személyét illeti, azt Antall József (úgy is, mint Göncz Árpád régi barátja) minden további nélkül el tudta fogadni.

Csak egészen röviden fogom fölvezetni az új intézményrendszernek azokat az elemeit, amelyeket a politikai szaktudomány „fékek és egyensúlyok” néven szokott emlegetni. Ezek közé tartozik először is a parlamenti *ellenzék* lehetősége (kivált, ha annak mandátumaránya meghaladja a 33,3 százalékot, mely esetben a kiemelt jelentőségű törvényeket és bizonyos tisztségekre való kinevezéseket nem lehet nélküle az Országgyűléssel elfogadtatni). Ezzel egy sorban említendő a *sajtó* (azaz az írásos kritika) *szabadsága*, amely persze csak a piacgazdaság viszonyai között működhet normálisan. Ezek után következik a bíraskodás bármely szintű szerveinek *függetlensége*, amelynek értelmében azok csakis a törvényeknek s nem a politikai hatalomnak vannak alávetve. Ez vonatkozik az *ügyészségre* is, amely a maga hatáskörében vizsgálatokat rendelhet el bármely kormánytag vagy más tisztségviselő ellen, illetőleg a hivatalban lévő kormány tevékenységével kapcsolatos bármely ügyben. Még ennél is fontosabb szerepe van az *Alkotmánybíróság-*

nak, amely különféle közjogi méltóságok, de akár magánszemélyek kérésére is megvizsgálhatja a megszavazott törvények vagy egyes kormányintézkedések alkotmányosságát, s ha úgy ítéli jónak, ezeket részben vagy egészben megsemmisítheti. De fontos „ellen-súlyt” képeznek maguk a *bíróságok* is, amelyek előtt a kormány tagjai vagy egyes intézkedései perelhetők, s amelyeknek ítéletei magát a kormányt, illetve annak hivatalait is kötelezik. Valamilyen értelemben a biztonsági „fékek” közé tartozik a fontos nemzeti intézmények (mint pl. a nemzeti bank vagy az állam által fenntartott hírközlő csatornák) élére történő kinevezések valamennyire konszenzuális jellege, ami az új magyar demokrácia bevezetése idején azt a célt szolgálta, hogy e tisztségek betöltői még az ellenzéki erők számára is többé-kevésbé elfogadható személyek legyenek. A szóban forgó tisztségek közé sorolandó az *állampolgári jogok biztosa* is (aki azonban csupán ajánlásokat tehet, csakúgy mint a két másik, ugyancsak az Országgyűlés által kétharmados többséggel választott ombudsman, márpedig ezek az ajánlások, szemben az alkotmánybírói döntésekkel, illetve a polgári bíróságok által hozott ítéletekkel, *nem* kötelező erejűek). Elvben pártokon felül állónak kellene lennie az Állami Számvevőszéknek, valamint az Országos Választási Bizottságnak is: ez a harmadik köztársaság első húsz évében így is volt, de az ezt követő időszakban már nem.

Nem említettük eddig a parlamenti többség egy másik lehetséges korlátját: az *államfőt*. Az új magyar demokráciában a köztársaság elnöke inkább morális tekintély,

mint politikai hatalom. Jogosítványai minimálisak és felemásak. Nem része a törvényhozó hatalomnak, de fel van jogosítva törvénykezdeményezésre. Nem része a végrehajtó hatalomnak, de alkalmas képviselheti azt külföldön. Sem az Országgyűléssel, sem a kormánnyal szemben nincsen vétőjoga, de morálisan óvást emelhet például egy adott személy kinevezése ellen, s maga is kezdeményezheti parlamenti döntések felülvizsgálatát az Alkotmánybíróságnál. Szinte semmi beleszólása nincsen a vezérkari főnök kiválasztásába vagy a védelmi ügyekbe, de *névleg ő a hadsereg főparancsnoka*, s az Országgyűlés akadályoztatása esetén jogosult kihirdetni a hadiállapotot. Ezzel együtt szabadon nyilatkozhat bármely kérdésben azzal az egy megkötéssel (de ez is csak morális, mert szavaiért felelősségre nem vonható), hogy amit mond, nem ellentétes a kormány politikájával. A köztársaság elnökének – s e minőségében első közjogi méltóságának – a közjogi súlyát korlátozza, hogy nincs a választópolgároktól közvetlenül eredeztethető, saját külön legitimitása, minthogy megbízatását az Országgyűléstől, vagyis gyakorlatilag az éppen érvényesülő vagy az előző ciklusban hatalomban lévő parlamenti többségtől kapta. Persze előfordulhat, hogy valamennyi párt közös jelöltje (ez volt Göncz Árpád helyzete első, 1990. évi megválasztásakor). Tényleges súlya azonban elsősorban saját személyes képességeitől, politikai tekintélyétől és kapcsolatrendszerétől függ.

Van aztán a fennálló intézményrendszernek egyfajta biztonsági szelepe, amely főleg arra való, hogy a választópolgároknak kollektív

szuverenitásuk érzését erősítse, ez pedig a népszavazás. Mint a közvetlen demokrácia eszköze, ez nyilvánvalóan rendszeridegen elem, és ezért csak szigorúan megszabott törvényes feltételek mellett, alkalmasan hívható segítségül vagy a közakarat nyomatékos kifejezésére (például egy fontos nemzetközi szerződés ratifikálása esetén), vagy olyan elvi jelentőségű kérdések eldöntésére, amelyek nagyon erősen foglalkoztatják, illetve megosztják az ország politikai közösségét. A bökkenő ott van, hogy az ilyen természetű kérdések egy részének népszavazás útján való eldöntését a hatályos magyar alkotmány tételesen kizárja (példa: a halálbüntetés visszaállítása). Az alkotmány őrei – úgy tűnik – azt sem látnák szívesen, ha olyan tárgyban lenne népszavazás, amelyben a döntés a hatalmi ágak fennálló egyensúlyát bontaná meg. Ez annyiban indokolt is, hogy ilyen jellegű döntés csak alapos mérlegelés után születhet, amire egyedül egy parlamentszerű választott testület képes. A közembert azonban ez az érvelés hidegen hagyja; ő ugyanis úgy érzi, hogy egy ilyen tiltás az ő szuverenitását csorbítja.

Ez az áttekintés nem volna teljes a *kormányfő* kitüntetett szerepének említése nélkül. Elvben az Országgyűlés előtt a kormány testületileg felelős, igazában azonban a felelősség a miniszterelnök személyére nehezedik. A „konstruktív bizalmatlansági indítvány” 1990-ben bevezetett szabálya értelmében a kormány csak kollektíven váltható le, ami a gyakorlatban annyit jelent, hogy a kormányfő addig tartja hivatalban minisztereit, amíg csak jónak látja, politikai döntései pedig kvázi szuverének mindaddig, amíg

a parlamenti többséget maga mögött tudja. Ezt a képességét szokták – már Antall József ideje óta – „kancellári hatáskör” néven emlegetni, ám ez a szóhasználat elfedi, hogy a mai európai demokráciák többségében a kormányfőnek hasonlóan kitüntetett szerepe van, s hogy már a parlamenti választásoknak is többnyire az a fő tétjük, hogy személy szerint ki lesz a miniszterelnök.

A fékek és ellensúlyok e vázlatos áttekintése után a kérdés, amely válaszra vár, úgy hangzik, hogy *bevált-e ez az elrendezés* úgy, ahogy ezt 1989/90-ben az alkotmányozók képzelték. Erre a kérdésre egyértelmű válasz már csak azért sem adható, mert az azóta eltelt 25 évben szinte ciklusonként más és más volt az egyes kormányok által követett gyakorlat.

Kezdjük azzal a korlátozással, amelyet az alkotmány a „kétharmados” törvények révén biztosít a parlamenti ellenzéknek. Ez a korlát csak addig bizonyult megkerülhetetlennek, amíg – 2010-ben – Orbán Viktor politikai tábora nem tett szert kétharmados többségre. Jellemző egyébként, hogy ezzel a lehetőséggel egyik elődje, az 1994–1998 között kormányon lévő MSZP–SZDSZ-többség nem élt vissza, mert úgy vélte, hogy ez az 1989/90-ben lefektetett alkotmányos elvek szellemét sértené. Ezért úgy döntött, hogy 72 százalékos parlamenti többséggel sem bocsátkozik alkotmányos szabályozásba, ha nincsen meg rá a széles körű – *az ellenzék egy részére is kiterjedő* – konszenzus. (Orbán Viktor ezt a példát nem követte.) Személyi döntések esetében viszont a kétharmados szabály már előbb kikerülhetőknek bizonyult. Különbféle ügyeske-

dések révén, amelyeknek részleteire itt nem térünk ki, mind az Antall-, mind az Orbán-kormánynak úgy sikerült a közszolgálati médiumok élére a saját embereit állítania, hogy érvényben lévő rendelkezéseket (az első Orbán-kormány esetében még egy alkotmánybírósági döntést is) figyelmen kívül hagyott. Ezzel együtt mégis úgy tűnik nekem, hogy a „kétharmados” szabály az első évtized folyamán véges-végig konszenzusteremtőnek bizonyult, s talán a legerősebb konvenciónak, amelyet az 1989 után hatalomra került politikai elit a maga számára nézve kötelezőnek tekintett.

Nehezebb a válasz az *Alkotmánybíróság* esetében. 2010-ig ennek a hatalmi ágának azért volt fontos a szerepe, mert a magyar parlament *egykamarás*, a köztársasági elnök jogosítványai pedig gyengék. Két választás között az AB volt tulajdonképpen az egyetlen igazán megkerülhetetlen intézményes fék, amellyel a végrehajtó hatalomnak számolnia kellett. Ami talán túlságosan is súlyos terheket rótt rá, hiszen egyfajta, állandóan előrángatható „fellebbezési fórum” szerepébe hozta. Arról nem is szólva, hogy ebből kifolyólag az alkotmánybírók megválasztása *par excellence* politikai kérdéssé vált. Alkotmányjogiilag már az is problematikus, hogy a közvetlen megválasztás legitimitációjával rendelkező Országgyűlés fölötte egy olyan testületnek – s csak neki! – van felülbírálásra jogosítványa, amely a maga részéről csupán *másodlagos* legitimitációval bír. Vannak területek, ahol egy ilyen bírói hatalom illetékessége vitatható, például válsághelyzetben, ahol – az ősi római jogelv szerint – „szükség törvényt bont”. Az ún. Bokros-cso-

mag idején több neves személyiség vélekedett úgy, hogy az AB-nek nem lett volna szabad olyan gazdaságpolitikai ügyekben határozatokat hoznia, ahol a döntés a mindenkori kormány szuverén joga.

III. A politikai cselekvés személyes komponenseiről

Már 2000-ben, az új magyar demokrácia első tíz évének mérlegén tőprengve, arra jutottam, hogy „minden intézmény annyit ér, mint az emberek, akik működtetik” (l. *A köztársaság törékeny rendje*, Osiris Könyvkiadó, Bp., 2000., 214. o.). Más szavakkal ez úgy is megfogalmazható, hogy a politikai pártok elképzeléseinél és támogatottságánál is fontosabb az élükre kerülő személyek „államférfiúi” képessége. (Az államférfi manapság persze nő is lehet, ezért az idézőjel.) Ez a képesség 1990-ben tulajdonképpen csak két személyben volt meg. Antall József volt az egyik, és Göncz Árpád a másik.

A személyes komponens jelentősége nemcsak a döntések minőségében vagy az ezekben így vagy úgy szerepet játszó emberek összefogásában és irányításában jelentkezik, hanem a más vezetésű, de hasonló irányultságú csoportokkal való szóértés képességében, valamint a velük kialakítható együttműködést célzó tevékenykedésben. Ez a képesség a kompromisszumokra való hajlandóságot is tartalmazza. Negyedszázados távlatból úgy tűnik, hogy – ha különböző fokig is – ez a képesség és ez a hajlandóság Göncz Árpád elnökségének évtizedében a korszak számos politikusában megvolt, és hozzájárult az akkor kialakított új demokratikus rend viszonylag stabil és alapjában bé-

kés működtetéséhez. Bőven voltak persze konfliktusok, s nemcsak helyi, de országos szinten is, nagy számban hangzottak el sértő és bántó szavak, amelyek olykor az oly nehezen kialakított kompromisszumok felborulásával fenyegettek, de tettelegesséig szerencsére sem a kihívások, sem a sértegetések nem jutottak el, ami nem kis mértékben a két legnagyobb párt élén álló személyek önuralmának és kiegyezési képességének volt köszönhető.

Az itt tárgyalt személyes viszonylatoknak van azonban még egy harmadik, azóta különösen szembetűnő tanulsága is. Ez pedig az, hogy az új alapok lerakásának egy ilyen – végső hatásában forradalmi – korszakában csak azok a politikai irányzatok és pártalakulatok maradhatnak „demokratikusak” (a megegyezésre való képesség értelmében), amelyeknek élén nem diktátor hajlamú vezető áll. Göncz Árpád idejében ez a feltétel még csaknem maradéktalanul teljesült, de 2002 után megszűnt. Mégpedig olyan okokból, amelyek elsősorban a Fidesz vezetési rendszerével hozhatók összefüggésbe, ezen belül pedig Orbán Viktor személyével. E személyes faktor még a szélsőjobboldal 1998 utáni fejlődésére is kihatott (ennek tárgyalása azonban kilépne a jelen konferencia témaköréből).

IV. Záró megjegyzések*

Ennek a fejtegetésnek nem Göncz Árpád személye, hanem a nevéhez kapcsolható korszak volt a tárgya.

Ennélfogva nem tudtam kitérni sem bátor küzdelmekkel és kemény megpróbáltatásokkal teli előéletére, sem irodalmi munkásságára és művészi teljesítményeire (holott azok 68 évet tettek ki, mielőtt 1990-ben előbb a szabadon megválasztott Országgyűlés, aztán pedig a harmadik Magyar Köztársaság elnöke lett).

Véleményem szerint – s ezt, úgy gondolom, sokan osztják – *Göncz Árpád a nemzet egységének és demokratikus törekvéseinek mintaszerű megtestesítője volt*. Segítette ebben őt nemcsak kivételes tudása és helyzetérzékelése, hanem az a különleges képessége is, hogy őt e haza minden lakója mint egyén is érdekelte, s hogy akivel egyszer személyesen megismerkedett, annak a sorsát, életútját is számon tartotta. Nagyon érezték ezt mindazok – köztük a „legegyszerűbbek” is, sőt különösen ők! –, akik valaha kapcsolatba kerültek vele. Ebben az értelemben Göncz Árpádnak mint politikusnak és mint a Köztársaság elnökének mind a mai napig *nem volt utóda*. Egyszeri üstökös volt a magyar firmamentumon.

Az 1990-ben létrehozott liberális magyar demokrácia hanyatlása gyakorlatilag az ő távozása után, a rendszer második évtizedében következett be. Ennek ő ugyan semmilyen szempontból nézve nem volt az „oka”, mégsem tudok szabadulni attól a gondolattól, hogy e hanyatlásban nagy szerepet játszott annak a komponensnek a *hiánya*, amelyet Göncz Árpád személyisége hozott be e nehéz sorsú kis ország modern kori politikai életébe.

* Minthogy e szerkesztett szöveg már Göncz Árpád halála után készült, záró megjegyzéseimben a gyász szelleme is jelen van. – K. P.